Archetype

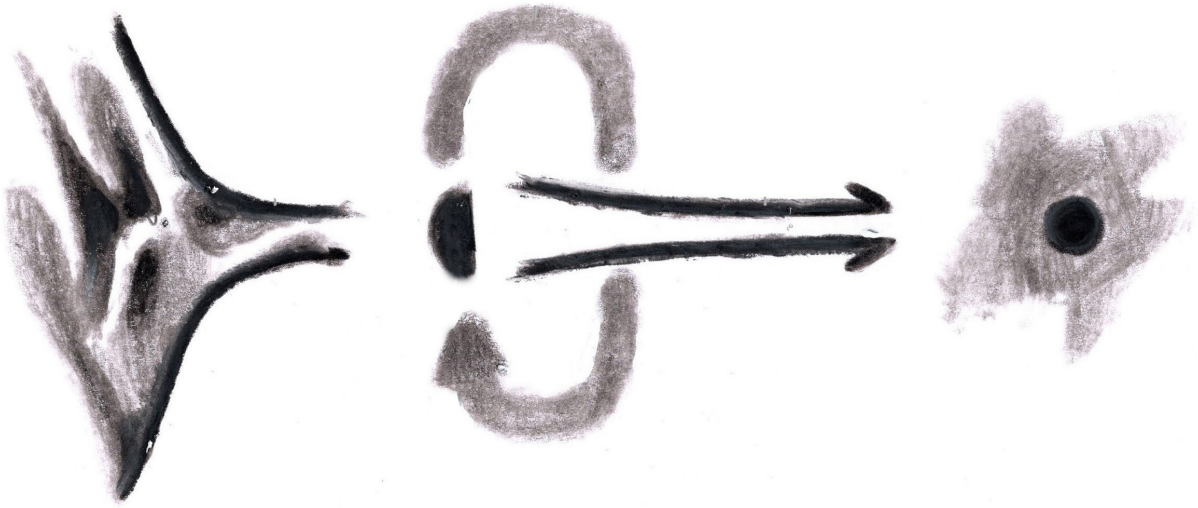

Συνάντηση · Σύνδεση · Σύνθεση

Γιάννης Γιαννούτσος - 28/04/2021

Αναφορά στον Παύλο Σάμιο και τον Δημήτρη Φατούρο

Γιάννης Γιαννούτσος, *Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π. · Εικαστικός Α.Σ.Κ.Τ. Εντεταλμένος Διδάσκων, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πανεπιστημίου Πατρών*

Κάθε συνάντηση διαδραματίζει κομβικό ρόλο στο “πλάσιμο” της συνθετικής μας σκέψης. Συναντώνται τρόποι σκέψης, συνδέονται μεταξύ τους συνθέτοντας τις προσωπικές μας καταβολές[1], οι οποίες λειτουργούν ως τα σημεία αναφοράς μας. Καθένα από τα σημεία αυτά αφήνει το δικό του μοναδικό αποτύπωμα και θέτει τον ιδιαίτερο παλμό του στη σκέψη μας, “μπολιάζοντάς”[2] τη διαρκώς.

Το σύνολο των βιωμάτων μας στοιχειοθετεί την “προσωπική μας ιστορία”[3], τις καταβολές μας, οι οποίες ορίζουν το σύνολο της σκέψης και συμπεριφοράς μας, κατά συνέπεια και τον τρόπο με τον οποίο συνθέτουμε στην Αρχιτεκτονική και την Τέχνη.

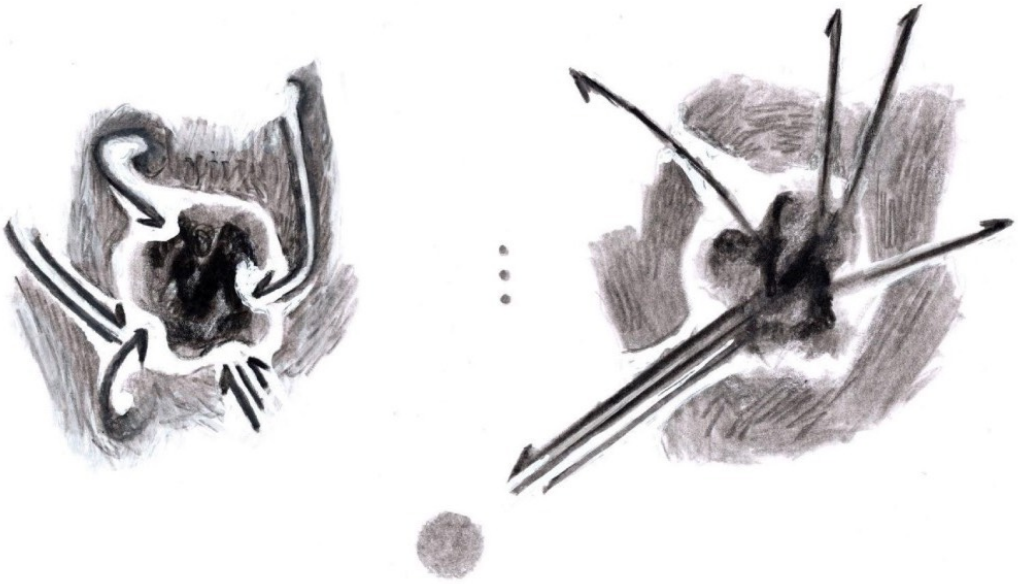

Ο πυρήνας της σκέψης μας ο οποίος διαμορφώνεται από τις καταβολές μας (αριστερά).
Οι καταβολές μας λειτουργούν ως μήτρα του τρόπου σκέψης μας στην Αρχιτεκτονική και στην Τέχνη (δεξιά).

Το παρόν κείμενο εφορμάται από δύο συναντήσεις με δύο σημαντικούς ανθρώπους της Τέχνης και της Αρχιτεκτονικής που έφυγαν πρόσφατα:

• με τον Παύλο Σάμιο[4], Δάσκαλο κατά τις σπουδές μου στη Σχολή Καλών Τεχνών (κατά τα έτη 2011 - 2016), και
• με τον Δημήτρη Φατούρο[5] στη Θεσσαλονίκη, με αφορμή την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής (2019).

ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΑΤΟΥΡΟ

Ο τίτλος του άρθρου *"Συνάντηση · Σύνδεση · Σύνθεση"* έχει τη ρίζα του:

• στη σκέψη του Wassily Kandinsky, ο οποίος γράφει πως "σύνθεση σημαίνει σύνδεση":
«Πρέπει, λοιπόν, να εκμεταλλευθούμε κι άλλο την κληρονομιά των τελευταίων αιώνων (ανάλυση = διάλυση) και να τη συμπληρώσουμε και να την εμβαθύνουμε με τη συνθετική αντίληψη τόσο, ώστε να αποκτήσουν οι νέοι την ικανότητα να αισθάνονται και να θεμελιώνουν σε χώρους φαινομενικά απομακρυσμένους μεταξύ τους, μια ζωντανή, οργανική σύνδεση (σύνθεση = σύνδεση)»[6].

• σε έκφραση του Δημήτρη Φατούρου, όπως διατυπώθηκε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης - συζήτησής μας. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά:
«Η σχέση με τον Άλλον, η σχέση με τα αντικείμενα, η σχέση με το ανθρώπινο σώμα, η αναγνώριση μιας επιθετικής ή ήρεμης πρότασης με διαφορετικές λέξεις και διαφορετικούς τρόπους, είναι ο κόσμος της Αρχιτεκτονικής και της Τέχνης και βέβαια όχι μόνον…
Είναι οι ίδιες οι λέξεις που μιλάνε. Οι λέξεις είναι ο εαυτός μας, πώς να μην είναι και για τον κόσμο της Αρχιτεκτονικής; Οι λέξεις αναζητούν ή συζητούν την πυκνότητα του ίχνους των προθέσεων και τις μεταμορφώσεις της υλικότητας. Πώς είναι δυο - τρεις λέξεις και κάνουν ένα ποιητικό κείμενο; Μπορεί να μοιάζει υπερβολικό, αλλά αυτό συμβαίνει με την Αρχιτεκτονική. Είναι ένα ποιητικό κείμενο ας πούμε, έξι, εφτά μικρές αράδες.
Θα σου πω ακόμη μια διατύπωση που μ΄ αρέσει. Λέμε: Η συνάντηση με τον Άλλον, και μάλιστα το γράφουμε με κεφαλαίο το Άλλος. Ο Άλλος, η σχέση με τον Άλλον. Μα δεν είναι εκεί το πρόβλημα. Τη στιγμή που συναντάς τον Άλλον, συναντάς τον εαυτό σου, δηλαδή πώς θα αντιδράσει απέναντι στον Άλλον. Άρα δεν είναι η συνάντηση με τον Άλλον, είναι και η συνάντηση με τον εαυτό σου. Με έναν άλλον "Άλλον", ο εαυτός σου τι θα έκανε;».[7]

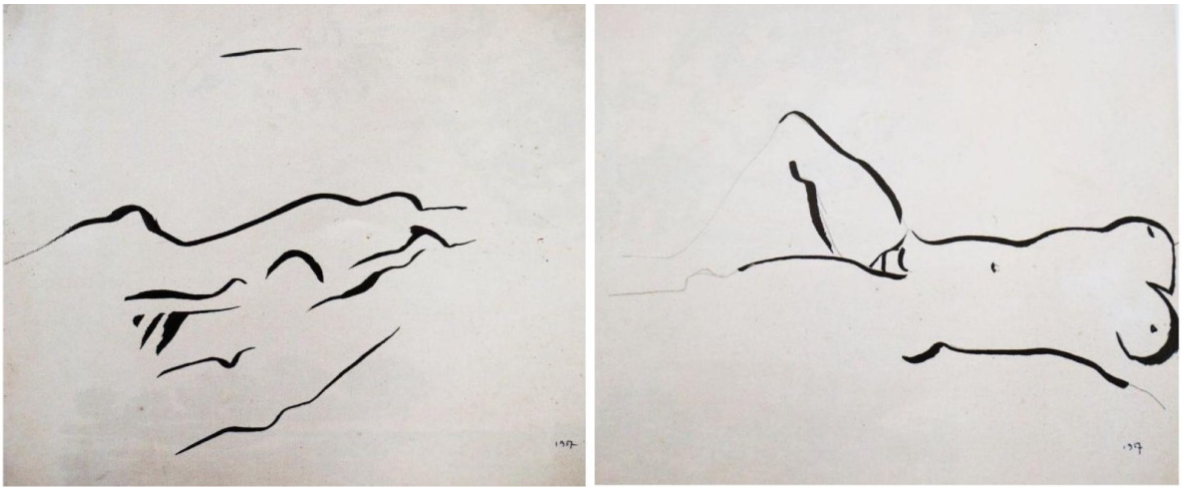

Σχέδια του Δ. Φατούρου στα οποία αποτυπώνεται η άποψή του για τη γραμμή που «*θυμίζει ένα ανθρώπινο σώμα αλλά θυμίζει και ένα φυσικό τοπίο, ένα επιθετικό ερείπιο ή έναν οριζόντιο, ήρεμο τοίχο. Αλλά και ένας ήχος μπορεί να επιμένει ή να αποσύρεται. Η πολυαντιληπτική ταυτότητα της αρχιτεκτονικής, και όχι μόνο, είναι συνεχής*»[8].
Δημήτρης Φατούρος, "Σχέδια", 29x63 εκ. 1967. Σχέδια από τον τόμο ΦΑΤΟΥΡΟΣ. εκδ. ΔΟΜΕΣ. Επιμελ. Λ. Παπαδόπουλος, 2009, σελ. 189.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά κατά τη συνάντηση κάθε αντίδραση του συνομιλητή:
· Το βλέμμα. Ο τρόπος που σε κοιτάζει καθώς μιλάς,
• Ο λόγος. Η εκφορά τής κάθε λέξης που σου απευθύνει, η διάρκεια των λέξεων καθώς και ο τόνος του ήχου που τις συνοδεύει,
· Η σωματική έκφραση. Οι χειρονομίες που χρησιμοποιεί κατά την προφορική του διατύπωση - η κίνηση που μεταφέρεται από τον καρπό στον αγκώνα, στον ώμο και έπειτα σε όλο το σώμα προκειμένου να εκφράσει το νόημα που επιθυμεί -,
· Η ανατροφοδότηση της σκέψης. Οι παύσεις ανάμεσα στις λέξεις, τα στοχαστικά αυτά κενά κατά τα οποία ο συνομιλητής αναμένει τη δική σου αντίδραση ώστε να συνεχίσει τη συζήτηση.
Μια δυναμική διαδικασία εκτυλίσσεται μέσα από το σύνολο των αισθήσεών μας στην προσπάθειά μας να εκφράσουμε το επιθυμητό νόημα στον συνομιλητή. Το νόημα αυτό είναι και το στοιχείο που θέτει ρυθμό σε κάθε μας ενέργεια, λόγο, βλέμμα, χειρονομία, και πρωτίστως το νόημα αυτό διατηρούμε στη μνήμη μας στο πέρασμα του χρόνου.

Η σκέψη μας "πλάθεται" μέσα από συναντήσεις που λειτουργούν ως αναφορές. Κάθε συνάντηση αποτελεί ένα σημείο καμπής, καθώς τη στιγμή εκείνη σπέρνεται ο συλλογισμός του "Άλλου" στον δικό σου συλλογισμό, θέτοντας:
• τη βάση για μια μακροπρόθεσμη δυναμική σύνθεση μεταξύ αυτών,
• τον πρόδρομο για τη δημιουργία νέων συλλογισμών και επιθυμιών.

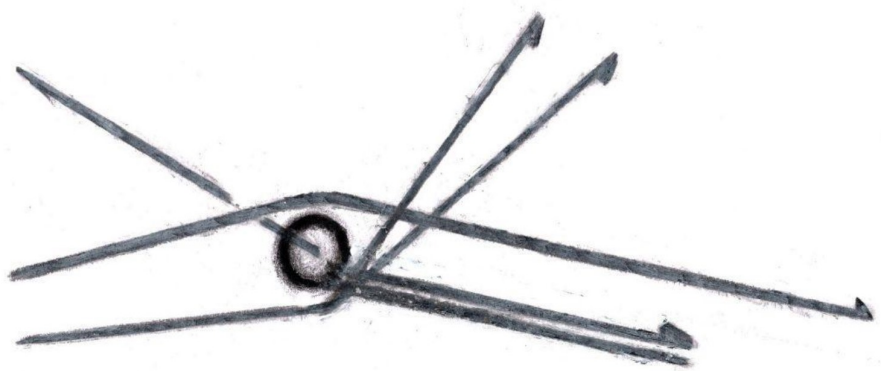

Οι συναντήσεις με διαφορετικούς ανθρώπους λειτουργούν ως σημεία καμπής στον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε την Αρχιτεκτονική, την Τέχνη και όχι μόνο. Η τροχιά της σκέψης μας μεταβάλλεται έπειτα από το καθοριστικό σημείο της συνάντησης του συλλογισμού μας με τον συλλογισμό του Άλλου.

Κατά μια έννοια, ένα "μπολιασμα" συμβαίνει τη στιγμή της συνάντησης στη σκέψη μας και διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια του βίου μας. Σαν ένα δέντρο το οποίο σπέρνεται καταρχάς σε έναν τόπο και γεννιέται εκεί. Η συνέχειά του διαγράφεται μέσα από κάθε συνάντηση με κάθε

ξεχωριστό άνθρωπο, ο οποίος "μπολιάζει" το δέντρο αυτό με θραύσματα της δικής του σκέψης. Προκύπτει κατά συνέπεια ένα υβριδικό είδος, εντελώς μοναδικό, ακριβώς επειδή φέρει μέσα του τα "μπόλια"[9] όλων[10] των άλλων. Μια δυναμική διαδικασία σύνθεσης συμβαίνει σε ένα νοητικό επίπεδο με αφορμή το ίδιο το βίωμα -απότοκος της όσμωσης του ατόμου με τον περίγυρό του.

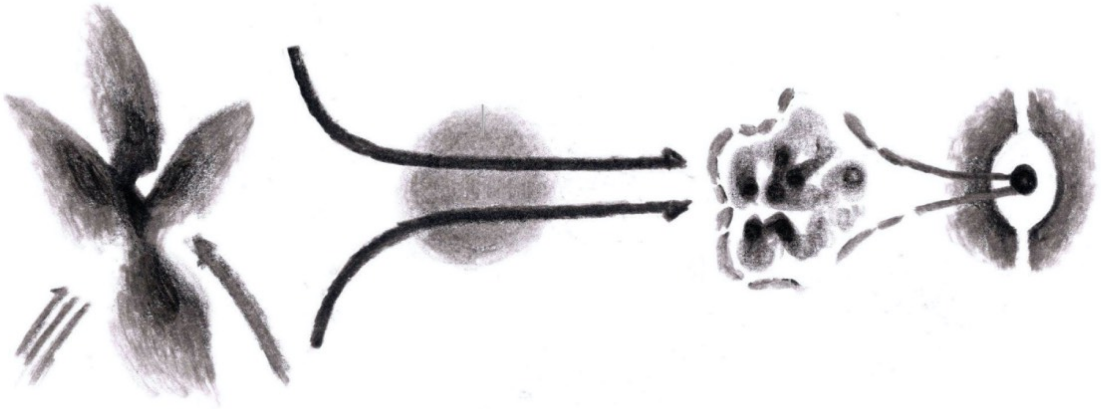

Τα βιώματά μας λειτουργούν ως "μήτρα" του δημιουργικού τρόπου σκέψης μας, καθώς αποτελούν το υπόβαθρο που μας τροφοδοτεί δυναμικά διαρκώς.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΥΛΟ ΣΑΜΙΟ

"Χνάρια" μιας παρουσίας

Μια παρουσία υπονοείται σε αρκετά έργα του Παύλου Σάμιου, μέσα από αντικείμενα που βρίσκονται ερριμμένα διάσπαρτα στον ζωγραφικό χώρο. Διαμέσου της φαντασίας σου, τα ίχνη αυτά σε παραπέμπουν στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της παρουσίας αυτής:
Σε κάποια έργα υποδηλώνεται με μια γόβα, μια τσάντα, ένα σακάκι, ενώ σε κάποια άλλα μέσα από αντικείμενα που βρίσκονται επάνω στο τραπέζι -ένα τσιγάρο που καίει, ένα μισοφαγωμένο φρούτο, ένα ραδιοφωνάκι. Πρόκειται για ενδείξεις ότι η φιγούρα αυτή είναι παρούσα, πέριξ του ζωγραφικού χώρου.

Παύλος Σάμιος, Επί χάρτου, 2012. Πηγή: www.samiospavlos.gr.

Παύλος Σάμιος, 1984 (αριστερά), 2000 (δεξιά). Πηγή: www.samiospavlos.gr.

Στην οικογένεια έργων του Σάμιου με θέμα μνήμες του από το τσαγκαράδικο του πατέρα του, ο ίδιος ως βοηθός μελετούσε τα δέρματα και τα καλούπια, δημιουργώντας χώρους που θα φιλοξενήσουν τα πέλματα κάθε ξεχωριστού ανθρώπου. Όπως αφηγείται ο ίδιος για την καταγωγή των συγκεκριμένων έργων:
«Εγώ ζωγράφιζα από παιδάκι. Ο πατέρας μου ήταν τσαγκάρης και η πρώτη δουλειά που έμαθα κι εγώ ήταν να κάνω παπούτσια. Τότε τα αγόρια βοηθούσαν τους πατεράδες τους. Δεν ενδιαφέρονταν αν θα κάνουν κάποια άλλη δουλειά. Πάντα η ιδέα ήταν να κάνουν το επάγγελμα του μπαμπά τους»[11].
«Μικρός, από τα δέκα μου μέχρι τα δεκατέσσερα όπου και άρχιζα να ζωγραφίζω εικόνες, έκανα παπούτσια μαζί του, τον βοηθούσα. Οπότε το τσαγκαράδικο, οι μυρωδιές του δέρματος ήταν μεγάλο πράγμα, ήταν αυτά που μου δώσανε την εικόνα τού εργαστηρίου»[12].*«Έτσι άρχισα να ζωγραφίζω. Το γεγονός ότι ζωγραφίζω πολλά παπούτσια και γόβες δεν είναι μόνο ερωτικό στοιχείο, αλλά έχει να κάνει με βιογραφικά στοιχεία. Έχω κάνει και ένα αφιέρωμα στον μπαμπά μου, δύο εκθέσεις με θέμα από τον πατέρα στο γιο… Ήταν μια ζωγραφική πάνω σε δέρματα με εγκαυστική με κερί, όπως έκαναν οι αρχαίοι, και το θέμα ήταν ο τσαγκάρης, ο γιος και οι πελάτισσες»*[13].

Παύλος Σάμιος, 1995. Πηγή: www.samiospavlos.gr.

Αξίζει να τονιστεί σε αυτό το σημείο η παρατήρηση του Kandel, με βάση την οποία αντιλαμβανόμαστε αφενός τη σημασία και τη λειτουργία της μνήμης (έκδηλη μνήμη), και αφετέρου τον συσχετισμό αυτής με τη λειτουργία του αφαιρετικού συλλογισμού, της δυνατότητας δηλαδή που έχουμε να "δούμε κάτι που δεν είναι εκεί".[14]
Η μνήμη[15] (η έκδηλη μνήμη) δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να ταξιδέψει στον χώρο, στον χρόνο και να βιώσει ξανά γεγονότα και καταστάσεις, ακόμη και συγκινησιακές, που δεν υφίστανται πλέον, αλλά που κατά κάποιον τρόπο συνεχίζουν να υπάρχουν στον νου: *«Η ανάκληση μιας μνήμης βιωματικά -ανεξάρτητα από το πόσο σημαντική είναι η ανάμνηση- δεν είναι σαν να βλέπουμε μια φωτογραφία σε ένα άλμπουμ αλλά είναι δημιουργική διαδικασία. Αυτό που αποθηκεύει ο εγκέφαλος πιστεύεται ότι είναι μόνο μια κεντρική ανάμνηση. Κατά την ανάκληση, αυτή η κεντρική ανάμνηση υφίσταται στη συνέχεια επεξεργασία και ανασύνθεση, με αφαιρέσεις, προσθέσεις, διασκευές και παραμορφώσεις»[16].*

Τα χνάρια μιας παρουσίας στο ζωγραφικό έργο αναφέρονται σε ό,τι έχει εντυπωθεί στη μνήμη του καθενός. Την ερμηνεύουμε όπως εμείς επιθυμούμε, κάνοντας προβολή σε αυτή τις παρουσίες που εμάς τους ίδιους μας έχουν χαράξει. Πρόκειται για το σημείο στο οποίο το νόημα του έργου γίνεται κοινό, επειδή ακριβώς αφορά τον καθένα από εμάς πια, επειδή ενεργοποιεί βιώματα - μνήμες μας και γίνεται κάτι δικό μας, κάτι για τον καθένα προσωπικό.
«Ζωγραφίζεις στέλνοντας ένα μήνυμα. Δεν είναι ένα μήνυμα έτσι στον αέρα. Πρέπει να το βρει μόνος του αυτός που το βλέπει, γιατί το τελειώνει και μόνος του. Είναι συνδημιουργός. Του δίνεις εσύ ένα έναυσμα, και αυτός ανάλογα με τις προσωπικές του εμπειρίες το τελειώνει. Συνυπάρχει μαζί του. "Το έχω ζήσει και εγώ ή έχω περάσει από αυτό το τοπίο ή μου άρεσε αυτό το ηλιοβασίλεμα"… Είναι επικοινωνία η ζωγραφική…»[17].

Παύλος Σάμιος, 2011. Πηγή: www.samiospavlos.gr.

"Χνάρια" μιας σκέψης

Κατά το πρώτο έτος της φοίτησής μου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων, υπήρξα σπουδαστής στο εργαστήριο του Σάμιου στη Σχολή Καλών Τεχνών με τον θεσμό του "ακροατή" (Εργαστήριο παραδοσιακής ζωγραφικής Fresco-βυζαντινές εικόνες-Εγκαυστική-χειρόγραφα), για να ανακαλύψω την Τέχνη του Fresco που με γοήτευε και με γοητεύει ιδιαιτέρως.
Οι ευρύτεροι προσωπικοί προβληματισμοί για τη Ζωγραφική οδηγούν έπειτα, και στο πλαίσιο των σπουδών στην Καλών Τεχνών, κατά καιρούς σε συζητήσεις με τον Σάμιο μέχρι και το 2016[18]. Πρόκειται για σύνηθες

φαινόμενο, ο σπουδαστής ενός εργαστηρίου να επισκέπτεται τον δάσκαλο ενός άλλου για να συζητήσει τα έργα του. Αναφερόμαστε σε μια μεθοδολογία μάθησης μέσα από τη συνάντηση - συζήτηση, που αποκτά με τον καιρό έναν ρυθμό και λαμβάνει τον χαρακτήρα ενός κριτικού αναστοχασμού με αφορμή κάθε φορά το ίδιο το συνθετικό φαινόμενο στο εφαρμοσμένο ζωγραφικό έργο του σπουδαστή. Κύριο θέμα συζήτησης; Η αναζήτηση του "Επιθυμητού": *Τι επιθυμείς να κάνεις και πώς αυτό που επιθυμείς θα το προσεγγίσεις με τη γλώσσα της ζωγραφικής;*

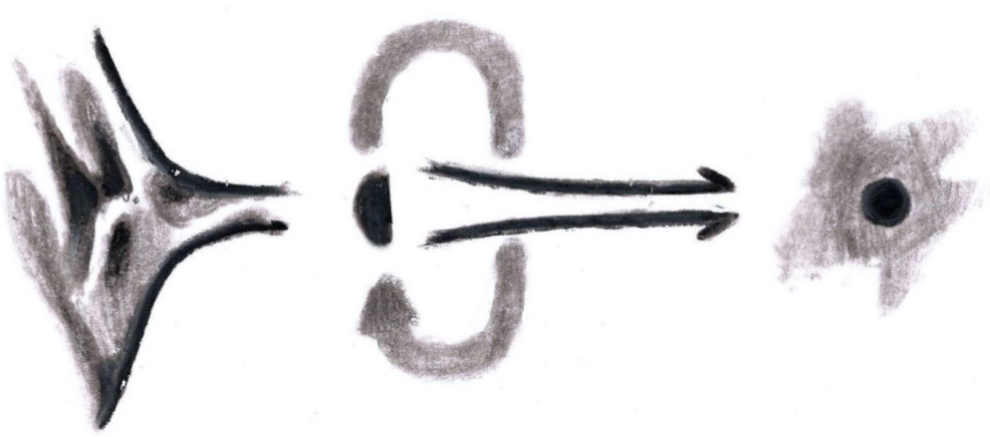

Μια μετουσίωση φαίνεται να συντελείται από τη στιγμή που το βίωμα χαράσσεται στη μνήμη μας, μέχρι τη στιγμή που αποκαλύπτεται δυναμικά την ώρα της σύνθεσης, μέσα από μια χαραγματιά ή μια γραμμή.

* Σημειώνεται η καταλυτική στιγμή στη διαδικασία της σύνθεσης, κατά την οποία ο συνθέτης έχει εξαντλήσει τον πειραματισμό του και αισθάνεται την ανάγκη να δείξει τα έργα του σε έναν άλλον, στον συμφοιτητή του ή στον Δάσκαλό του. Μέσα από τη συνάντηση-όσμωση προκύπτουν ερωτήματα που λειτουργούν ως πυκνωτές για τον τρόπο με τον οποίο θα συνθέσει στη συνέχεια.

Σε μια περίοδο ανάλογης έντονης εσωτερικής αναζήτησης στη Ζωγραφική, επισκέπτομαι το εργαστήριο του Σάμιου για να του εκθέσω τον συνθετικό προβληματισμό που με ταλαιπωρούσε τη δεδομένη χρονική περίοδο. Η εσωτερική μου ταραχή που προέκυπτε από τα ζητήματα που με απασχολούσαν ήταν μάλλον έκδηλη, και όλη η συζήτηση που εκτυλίσσεται αναπτύσσεται με βάση τη συναισθηματική αυτή αναμόχλευση, και όχι για τη σύνθεση ενός συγκεκριμένου ζωγραφικού έργου. Συγκρατώ στη μνήμη μου έντονα τη διάθεσή του:

· να μεταθέσει τη συζήτηση από το πεδίο της Τέχνης στο πεδίο της ίδιας της Ζωής, μέσα από την οποία απορρέει η Τέχνη[19].
· να καταλάβει τον εντελώς ξεχωριστό τρόπο σκέψης τού κάθε φοιτητή για να τον ενισχύσει.

Σαν τον τρόπο με τον οποίο δημιουργεί ο ζωγράφος ένα πορτρέτο:
«Το πορτρέτο έχει έναν άνθρωπο από πίσω του, τον ψάχνεις λοιπόν αυτόν τον άνθρωπο, ψάχνεις τον ψυχισμό του... Προσπαθείς να του βγάλεις και την έκφραση. Αυτό είναι και το πιο δύσκολο. Η έκφραση. Και γι' αυτό είναι καλό να τον έχεις από κοντά για να μπορέσεις να βγάλεις από μέσα του αυτό το κάτι, το οποίο καμιά φορά δεν φαίνεται, μια μελαγχολία, ένα μακρινό βλέμμα, μια κατάσταση ονειροπόλα»[20].

Το σχέδιο, ο πίνακας, το πρόπλασμα, αποτελούν θραύσματα εμποτισμένα από τον συνθετικό σου συλλογισμό. Τη στιγμή που δείχνεις τη σύνθεσή σου σε κάποιον άλλον, η συζήτηση επικεντρώνεται στις διαδρομές της σκέψης που ακολούθησες προκειμένου να καταλήξεις στη συγκεκριμένη πλαστική διατύπωση. Συναντάται τότε η σκέψη σου με τη σκέψη του, και αυτό δεν συμβαίνει μόνο τη στιγμή εκείνη αλλά κάθε φορά που θα συνθέτεις στο μέλλον, θα θυμάσαι τη συγκεκριμένη συζήτηση.

Κατά μια έννοια, ο τρόπος σκέψης κάθε ανθρώπου που συναντάς τροφοδοτεί τον συνθετικό σου συλλογισμό σε βάθος χρόνου, έτσι ώστε θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως δεν υφίσταται μόνο η έννοια του "προσωπικού" τρόπου σκέψης για την Αρχιτεκτονική και την Τέχνη, αλλά μιας σκέψης που στη βάση της είναι πολυσυλλεκτική και πολυαναφορική. Συνδιαμορφώνεται μέσα από τη σκέψη όλων των ανθρώπων τους οποίους έχεις συναντήσει στο παρελθόν και όλων όσων πρόκειται να συναντήσεις στο μέλλον.

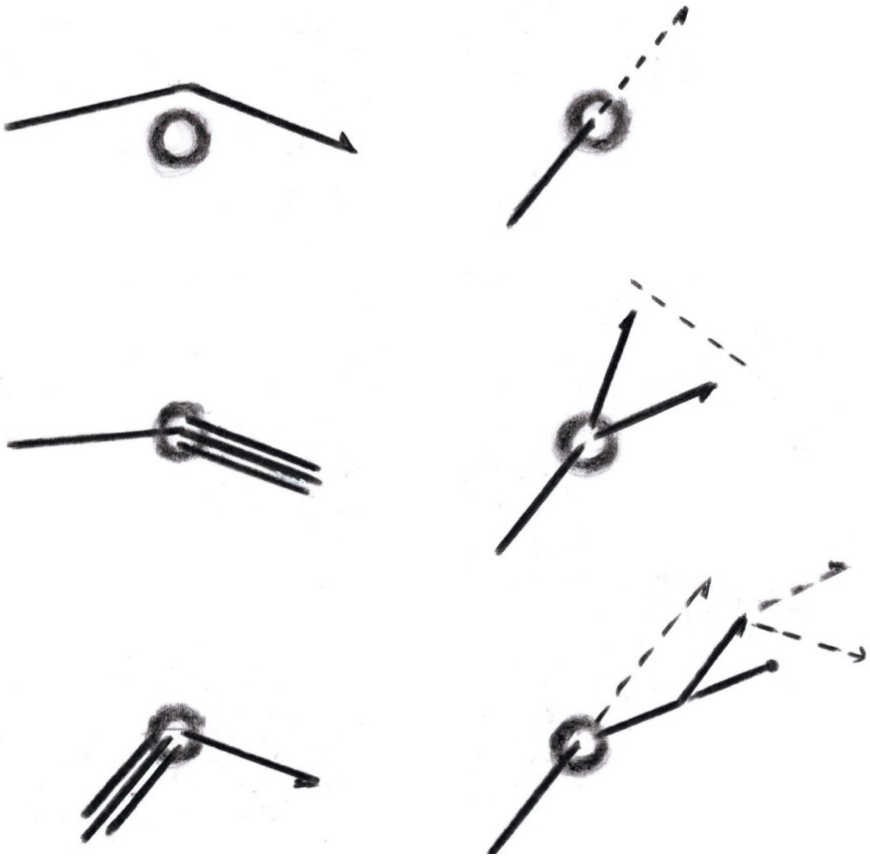

Συναντήσεις που λειτουργούν ως σημεία καμπής καθώς επηρεάζουν δυναμικά τον τρόπο σκέψης μας σε βάθος χρόνου. Ένα απόσταγμα από όλα τα επιμέρους βιώματα που συλλέγουμε ανά τους καιρούς, αποκαλύπτεται ως ίχνος κατά τη διαδικασία της σύνθεσης μέσα από τη γραφή μας.

Σχεδιαγράμματα που συνοδεύουν το παρόν άρθρο: Γιάννης Γιαννούτσος

Παραπομπές

[1] Γιάννης Γιαννούτσος, *ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ*, Πηγή Archetype: https://www.archetype.gr/blog/arthro/katavoles, 01/11/2019.

[2] Γιάννης Γιαννούτσος, *Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΜΠΟΛΙΑΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ*, Archetype, www.archetype.gr/blog/arthro/i-ennia-tou-mpoliasmatos-sti-sinthetiki-diadikasia, 01/03/2021.

[3] Eric Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη, Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του Νου*, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο 2008, σελ. 10.

[4] Παύλος Σάμιος · 1948 - 2021.

[5] Δημήτρης Φατούρος · 1928 - 2020.

[6] Wassily Kandinsky, ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ. Δοκίμια, εκδ. Νεφέλη, 1986, σελ. 140.

[7] Γιάννης Γιαννούτσος, *Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΟΠΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Τομέας Ι, Επιβλέπων: Τάσης Παπαϊωάννου, Μέλη Τριμελούς συμβουλευτικής Επιτροπής: Ηλίας Κωνσταντόπουλος, Πάνος Χαραλάμπους, 2020, σελ. 291.

[8] Γιάννης Γιαννούτσος, ο.π., σελ. 309.

[9] *«Το "μπόλι" είναι το κατάλληλο μικρό κομμάτι από φλοιό με μάτι ή βλαστό του δέντρου, που όταν συγκολληθεί επάνω σε άλλο δέντρο, μεγαλώνει και αποτελεί το νέο δέντρο»*. (Ευριπίδης Ευριπίδου, *Ο εμβολιασμός των καρποφόρων δέντρων*, Υπουργείο Γεωργίας, φυσικών πόρων και περιβάλλοντος, Κύπρος, 2009).

[10] Σημειώνεται η κομβική σημασία που έχει η “συμβατότητα” μεταξύ του “εμβολίου” - “μπόλι” και του νέου δέντρου, ώστε να πετύχει το “μπόλιασμα”. Αν υπάρξει “ασυμφωνία”, τότε είτε το “εμβόλιο” ξεραίνεται, είτε απορρίπτεται από το δέντρο, είτε παρατηρείται μειωμένη ανάπτυξη στον νέο βλαστό.

[11] Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στην Άρτεμις Καρδουλάκη, *Η Ζωγραφική από μόνη της είναι μια άλλη φύση, η φύση της Ζωγραφικής*, ΤΑ ΝΕΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, ΜΑΡΤΙΟΣ, 2006, σελ. 10-11.

[12] Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στη Μαρία Τσιλιμίδου, *ΜΑΓΙΚΑ ΤΡΑΠΕΖΙΑ ΚΑΙ ΨΗΛΟΤΑΚΟΥΝΕΣ ΓΟΒΕΣ*. ΕΡΓΑ & ΙΔΕΕΣ (ΕΝΘΕΤΟ ΤΗΣ ΕΦΗΜ. ΕΠΕΝΔΥΤΗΣ), 11 ΜΑΡΤΙΟΥ 2000.

[13] Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στην Άρτεμις Καρδουλάκη, ο.π.

[14] *«Οι πρόγονοί μας που έζησαν πριν από 1,5 ή 2 εκατομμύρια χρόνια, έφτιαχναν όμορφα πέτρινα εργαλεία. Για να φτιάξεις ένα τσεκούρι από ένα κομμάτι πέτρα που να περιέχει το τσεκούρι, προτού το σκαλίσεις πρέπει να δεις το τελειωμένο αντικείμενο στο κομμάτι της πέτρας. Αυτή η ικανότητα σύλληψης μιας αφηρημένης ιδέας, να βλέπεις κάτι που δεν είναι εκεί, φαίνεται να είναι ανθρώπινη»*. (Γιώργος Παπαδόπουλος, Ηλίας Κούβελας, Το Σύμπαν των Εγκεφάλων, UNIVERSITY STUDIO PRESS, 2011, σελ. 62).

[15] *«Χωρίς τη συνεκτική δύναμη της μνήμης, οι εμπειρίες μας θα χωρίζονταν σε τόσα κομμάτια όσες και οι στιγμές της ζωής μας. Χωρίς το νοητικό ταξίδι στον χρόνο που μας παρέχει η μνήμη, δεν θα είχαμε επίγνωση της προσωπικής ιστορίας μας ούτε θα θυμόμασταν τις χαρές που αποτελούν φωτεινά ορόσημα της ζωής μας. Είμαστε αυτοί που είμαστε χάρη σε αυτά που μαθαίνουμε και σε αυτά που θυμόμαστε». (Eric Kandel, Αναζητώντας τη μνήμη, Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του Νου,* ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο 2008, σελ. 10).

[16] Eric Kandel, Αναζητώντας τη μνήμη, Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του Νου, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ, Ηράκλειο 2008, σελ. 295.

[17] Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στην Άντζελα Τσιφτσή, *Συνάντηση με τον Παύλο Σάμιο, Τηλεοπτικός Σταθμός της Βουλής των Ελλήνων*, 03/06/2018.

[18] Ο Παύλος Σάμιος δίδαξε στην ΑΣΚΤ από το 2000 έως το 2016 και διηύθυνε το Εργαστήριο Νωπογραφίας και Τεχνικής των Φορητών Εικόνων.

[19] *«Είναι πολύ ωραίο να διδάσκεις τα παιδιά, Έχω την ευκαιρία να μιλάω με τα παιδιά για πολλά πράγματα, για την Τέχνη και τη Ζωή».* (Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στην Άρτεμις Καρδουλάκη, Η Ζωγραφική από μόνη της είναι μια άλλη φύση, η φύση της Ζωγραφικής, ΤΑ ΝΕΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, ΜΑΡΤΙΟΣ, 2006, σελ. 10-11).

[20] Παύλος Σάμιος, Συνέντευξη στην Άντζελα Τσιφτσή, ο.π.